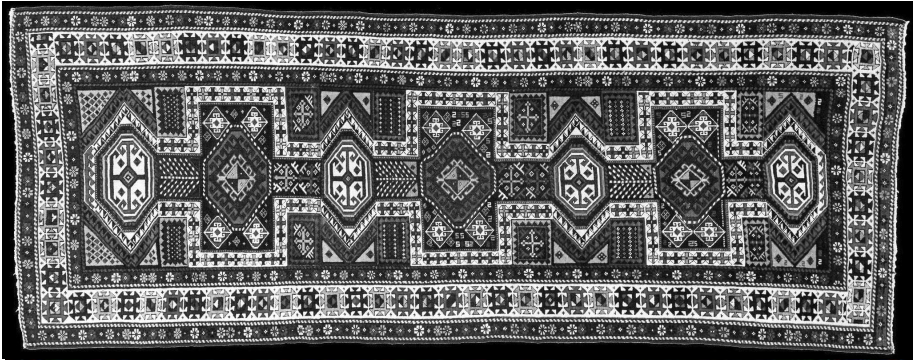

ՂՈՒԲԱ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԻՑ (վաղ ժամանակներից մինչև 1920)

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (sasun-07@mail.ru)

Ղուբա, ԺԹ. դար. գետի աջափնեակում փռում էն հայկական եւ ռուսական, իսկ ձախափնեակում՝ հրէական Սլրբողա թաղամասերը

Ղուբայի 1880ականների հայկական գորգ, 274x91.5 սմ., բնական եւ վառ գոյներով: Նկարը ՀՀՀին տրամադրում է Արթո Թատուքեանի կողմէ (www.hyeantiques.com)

ՄՈՒՏՔ

Խորհրդային Ադրբեջանում պետական մակարդակով տարում է հակահայկական քարոզչության, իսկ Ադրբեջանի անկախացումից յետոյ նոր թափ ստացած պատմաշինարարության պայմաններում ադրբեջանցի «պատմաբանները» անցել են հետետղական լայնածաւալ տեղեկատուական յարձակման: Գիտական վերահսկողութիւնից դուրս յայտնում ադրբեջանական պաշտօնական «պատմագրութիւնը» (2. Բունիաթով, Գ. Գէյ-

բուլաե, Ռ. Գէիշե, Ֆ. Մամեդովա, Ա. Սումբատզադէ, Ռ. Մելիքով եւ ուրիշներ)¹, Բուն Աղուանքի² եւ Շիրվանի³ պատմութեանը եւ պատմական աշխարհագրութեանը նուիրուած «աշխատութիւններում» Արեւելեան Այսրկովկասում 1918 Մայիսի վերջերից վազկատուն թիրաքալեզու մահմեդական եկուորների հիմքի վրայ ի յայտ եկած «Ադրբեջան» արհեստածին, կեղծպետական կազմաւորման «պատմութիւնը» հնացնելու մտասելեռումով կեղծարարական խելայեղութեամբ շարունակաբար փորձում է իւրացնել Կուրի դաշտավայրից մինչեւ Ափշերոն թերակղզի ընկած տարածքի (ներառում է Կուրից հիւսիս պատմական Բուն Աղուանքի եւ նրանից հիւսիս-արեւելք տարածուող մերձկասպեան շրջանները), ինչպէս նաեւ նախկինում Բա-

¹ Յ. Буниатов, *Азербайджан в VII-IX вв.* (Ադրբեջանը 7-9րդ դդ.), Բաքու, 1965. նաեւ՝ Դ. Гейбуллаев, *Топономия Азербайджана (историко-этнографическое исследование)* [Ադրբեջանի տեղագրութիւնը (պատմական եւ ազգագրական հետազոտութիւն)], Բաքու, 1986. նաեւ՝ Ք. Геюшев, *Христианство в Кавказской Албании* (Քրիստոնէութիւնը Կովկասեան Աղուանքում), Բաքու, 1984. նաեւ՝ Փ. Мамедов, *Кавказская Албания и адбанцы* (Կովկասեան Աղուանքը եւ աղուանները), Բաքու, 2005. նաեւ՝ Ա. Сумбатзаде, *Азербайджанцы-этногенез и формирование народа* (Ադրբեջանցիներ-էթնոգենէզ եւ ժողովրդի ձեւաւորում), Բաքու, 1990. նաեւ՝ Ք. Меликов, *Этническая карта Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.)* [Ադրբեջանի էթնիկական քարտէզը արեմէնեան իշխանութեան շրջանում (Ք.ա. 2.-7.դդ.)], Բաքու, 2003:

² Բուն Աղուանքի աշխարհագրական սահմանների եւ առընթեր հարցերի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Ա. А Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках* (Ալբանիա-Աղուանքը յունա-լատինական եւ հին հայկական աղբիւրներում), Երեւան, 1987. նաեւ՝ Հ. Սվազեան, *Աղուանից աշխարհի պայրմութիւն (հնագոյն շրջանից VIII դարը ներառեալ)*, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2006. նաեւ՝ Ա. Վարդանեան, *Աղուանքի պայրմաաշխարհագրական քննութիւն*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2013. նաեւ՝ Ա. Յակոբեան, *Արքայապոռոհներն ու իշխանապոռոհները Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից Կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ. դար*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2020:

³ Ժ. դարից Կուր գետի ստորին հոսանքից մինչեւ Կասպից ծով ընկած տարածքը սկզբնաղբիւրներում առաւելապէս յայտնի էր Շիրվան անունով (В. Минорский, *История Ширвана и Дербента X-XI вв.* (Շիրվանի եւ Դերբենտի Ժ.-ԺԱ.դ. պատմութիւն), Մոսկուա, 1963, էջ 85, 106-19. նաեւ՝ Յ. Փափագեան, «Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Արեւելեան Վրաստանի աշխարհագրութեան եւ տնտեսական յարաբերութիւնների մասին (X դ.)», *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ*, 1953:5, էջ 80, 86): Միքայէլ Չամչեանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ եւ Կասպից ծովու՝ մինչեւ ի Դարբանդ. եւ սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...» (Միքայէլ Չամչեանց, *Հայոց պայրմութիւն (սկզբից մինչեւ 1784 թուականը)*, հղր. Գ., ԵՀ հրատ., Երեւան, 1984 (յաւելում), էջ 131):

քուի նահանգի⁴ մաս կազմած Երասխ/Արաքսի ստորին հոսանքից հարաւ գտնուող՝ Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի⁵ արեւելեան՝ Կասախից ծովի առափնեայ շրջանների էթնո-մշակութային եւ քաղաքական պատմութիւնը: Դրանով իսկ երկրամասի տեղաբնիկների (հայեր⁶, ուղիներ, լեզգիներ,

⁴ Բաքուի նահանգի հայութեան պատմութեան մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքուի նահանգի հայութիւնը XIX դարի երկրորդ կէսին (պայտմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010. նաեւ նոյնի՝ *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*, Yerevan, 2013:

⁵ Փայտակարանի տարածքը Հայաստանի առաջին բաժանումից (387) յետոյ, տարբեր ժամանակներում մտել է այլեայլ պետութիւնների կազմի մէջ: Թուրքմենչայի 1828 Փետրարի 10ի հաշտութեան պայմանագրով Այսրկովկասում Ռուսական Կայսրութեան տիրապետութեան հաստատումից յետոյ անցկացուեցին վարչատարածքային բաժանումներ: Յարական կառավարութիւնը նախ Կասախական մարզի (1840), ապա՝ Շամախու նահանգի (1846), իսկ այնուհետեւ՝ Բաքուի նահանգում (1867) Շիրվանի, Բաքուի եւ Ղուբայի գաւառներից բացի ընդգրկեց նաեւ Մեծ Հայքի 11րդ՝ Փայտակարան նահանգի (ունեցել է 12 գաւառ) արեւելեան երկրամասերը. հիսիսում Մուղանի դաշտի մեծ մասը (յետագայի՝ Զաւատի գաւառը), հարաւ-արեւելքում՝ Կասախից ծովի առափնեայ շրջանը՝ Լենքորանի ցածրավայրը եւ Թալիշի լեռնային շրջանը (յետագայի՝ Լենքորանի գաւառը): 1920 Ապրիլի վերջերին Փայտակարանի արեւելեան շրջանները բռնակցուել են Խորհրդային Ադրբեջանին (Ա. Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը*, Երեւան, 1944, էջ 350. նաեւ՝ Բ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի Թագատրութեան հիսիս-արեւելեան մարզերի վարչա-քաղաքական կացութիւնը 387-451 թթ.», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1976, էջ 77-95. նաեւ նոյնի՝ «Փայտակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրութիւնը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1981:12, էջ 61-76. նաեւ՝ Ա. Յակոբեան, «Աշխարհացոյցեան Փայտակարան նահանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ («Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը. Գ»՝ *Ճանաչուած հայագէտ-կովկասագէտ Պաւէլ Չորանեանի (1948-2017) ծննդեան 70ամեակին նուիրուած հանրապետական գիտաժողով (Մայիս 17-18, 2018). զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2018, էջ 236-246:

⁶ Պատմական հասաստի յիշատակութիւնները վկայում են, որ Կուրի ձախափնեակի եւ Մերձկասպեան շրջանների տարեթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակուել են ոչ միայն աղուաններ, այլեւ որոշակի հայկական էթնիկ տարր, որն ուրոյն դերակատարութիւն է ունեցել երկրամասի մշակութային եւ քաղաքական զարգացումներում (Հ. Գալստեան, Ա. Յակոբեան, «Էթնալեզուական գործընթացները Բուն Աղուանքում»՝ Հ. Գալստեան, *Յօդուածներ, յուշագրութիւններ, հարցազրոյցներ*, «Նոյեան տապան» հրատ., Երեւան, 2003, էջ 91-2): Այդ իմաստով յատկապէս ակնառու է կովկասագէտ Եու. Գագենէյստերի տեղեկութիւնը. «Նախկին Կասախական մարզի ամբողջ բնակչութիւնից իրենց նախաբնակութիւնը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուղիները» (Ю. Гагемейстер, “Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение”, *Сборник газеты «Кавказ»*) («Այսրկովկասի տարածքի տնտեսական ուրուագիծ»՝ *Ազգաբնակչութիւն («Կովկաս»*

կրիզներ, ցախուրներ, հափուփոխներ, աարներ, թաթեր, թալիշներ եւ այլք) հազարամեայ պատմութեան ու քաղաքակրթական արժէքների կողոպտւած ու ոչնչացուած ձգտում է ինքնահաստատուել՝ որպէս «հնագոյն ու մշակութային ժողովուրդ»⁷:

Ադրբեջանում ալիեւան բռնատիրական վարչախմբի կողմից պետական մակարդակով տարուող հակահայկական քարոզութեան պայմաններում պատմութեան կեղծարարութեան ասպարէզում ներկայումս յատկապէս մեծ տեղ են զբաղեցնում էթնոժողովրդագրութեան հարցերը: Ադրբեջանցի հեքիաթասաց պատմաբանները, առաջնորդուելով փաստերի եւ վիճակագրական տուեալների կեղծման եւ աղաւաղման հայեցակարգով, անտեսելով «Ադրբեջան» կազմաւորման արհեստածին լինելը, այդ երկրանունը որպէս էթնօնիմ սեփականելու հնարքով փորձում են «հիմնաւորել» իրենց «տեղաբնիկութեան» առասպելը: Դրան զուգահեռ՝ նպատակաուղղուած եննգափոխուած են ներկայացնում վերոյիշեալ տեղաբնիկ ժողովուրդների պատմութիւնը: Սակայն հիմնական թիրախը հայ ժողովուրդն է. առաջ քաշելով այն հիմնագուրկ թեզը, թէ իբր հայերը հնաբնակ

թերթի ժողովածու), հրատ.՝ Օ. Ն. Կոնստանտինով, Թիֆլիս, 1847, էջ 58): Իսկ Սիմէոն Ա. Երեւանցի պատմագիր կաթողիկոսն յիշատակարանում գրում է. «*Իսկ բազմութիւնք հայալեզու եւ հայակոսն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ*» (Դիւան հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշարակարանը, հրատ.՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանց, տպ. Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-8): Բուն Աղուանքը հնուց գտնուել է հայկական պետականութեան ու Հայ Եկեղեցու հոգեւոր եւ քաղաքակրթական ազդեցութեան ներքոյ: Հ. Աճառեանը, բարձր գնահատելով հայոց քաղաքակրթական նշանակութիւնը երկրամասում, գրել է. «*Աղուանից երկրին մէջ կը գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր... Ասոնք այնպէս ուժեղ էին եւ այնպէս հաստատուած կերպով տեղաւորուած երկրին մէջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը կորցրած չէին, այլ եւ ընդհակառակը, զանազան յաջող հանգամանքներու պատճառաւ... ազդեր էին երկրի վրայ...*» (Հ. Աճառեան, Հայ գաղթականութեան պատմութիւն, «Զանգակ-97», Երեւան, 2002, էջ 44):

⁷ Հ. Խառատեան, «Ադրբեջանական պատմաշինութեան առանձնայատկութիւնները. Աղուանքը ադրբեջանական պատմագրութեան եւ քաղաքականութեան մէջ», *Հայկական բանակ*, 2012:1-2, էջ 234-9. նաեւ՝ Թ. Երզնցի, *Ազերբայձանի. Իստորիա օձնօգ օնաւերշեննօգ Էթնօքրօեքթա (Իստօրիկօ-Էթնօլօգիկօսկի օչերկ)* (Ադրբեջանցիներ. մի անաւարտ էթնիկ նախագծի պատմութիւն (պատմա-ազգաբանական ակնարկ), «Русская панорама», Մոսկուա, 2012. նաեւ՝ Ս. Կարապետեան, *Բուն Աղուանքի հայերէն վիմագրերը*, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1997. նաեւ նոյնի՝ Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1999. նաեւ նոյնի՝ *Ադրբեջանը քաղաքակրթութիւնից դուրս*, «Բիւրակն» տպ., Երեւան, 2017:

չեն եւ կամ որեւէ դերակատարութիւն չեն ունեցել երկրամասի, հասարակական-քաղաքական, ընկերա-տնտեսական կեանքի առաջընթացում⁸: Մինչդեռ, հակառակ այսպիսի ակնյայտօրէն նենգափոխուած մտակառոյցների, պատմական իրականութիւնն այն է, որ սկսած ամենավաղ ժամանակներից, յատկապէս միջնադարում, երբ Շիրվանում եւ մերձկասպեան շրջաններում կար տեղաբնակ ստոար հայ բնակչութիւն, պատմութեանը յայտնի չէր եւ չէր էլ կարող յայտնի լինել «ադրբեջանցի» յորջորջուող ժողովրդի գոյութիւնը: Ուստի Կուրից մինչեւ Ափշերոն թերակղզի ընկած տարածքի հայութեան պատմութեան տարբեր դրուագների գիտական ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս բացայայտելու ադրբեջանական «պատմագրութեան» կողմից հայ ժողովրդի հասցէին պետական մակարդակով հետետողականօէն տարածուող յերիւրանքները, ի ցոյց դնելով ադրբեջանական «պատմագրութեան» սնանկութիւնը:

Խնդրոյ առառկայ հիմնահարցի շրջանակներում ներկայացնենք Բաքուի նահանգի գաւառներից մէկի՝ Ղուբայի վարչական կենտրոն համանուն քաղաքի հայութեան համառօտ պատմութիւնը, որը նոյնպէս մեծապէս կեղծուել է ադրբեջանցի վայ-պատմաբանների կողմից⁹:

⁸ Վերջին շրջանի ադրբեջանական՝ գիտական հիմքից բացարձակապէս զուրկ եւ սնանկ կեղծարարութիւնների գիտականօրէն հիմնաւորուած հակափաստարկների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, «Ընդդէմ Արեւելեան Այսրկովկասի պատմութեան ադրբեջանական կեղծարարների», *Վէմ*, 2009:1(26), էջ 133-42. նաեւ՝ Ե. Арутюнян, “Фальсификация на государственном уровне” (Պետական մակարդակի կեղծարարութիւն), *Վէմ*, 2010:32, էջ 24-57. նաեւ՝ Ա. Յակոբեան, «Բուն-իաթովականների «յայտնագործութիւնները» հայ միջնադարեան պատմութեան մէջ (Շաքիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան դրսեւորում»՝ *Ադրբեջանի պետական տարբերակները եւ էթնիկական զրոյմների քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ (Նիւթերի ժողովածու)*, «Կաճառ» ԳԿ տարեգիրք, 2010:4, Շուշի, էջ 172-187. նաեւ՝ R. Galichian, *Clash of Histories in the South Caucasus. Redrawing the Maps of Armenia, Azerbaijan and Iran*, London, 2012. նաեւ նոյնի՝ *Азербайджанские историко-географические фальсификации* (Ադրբեջանական պատմա-աշխարհագրական կեղծարարութիւնները), Մոսկուա, 2013. նաեւ՝ В. Сафарян, *Фальсификация древней и средневековой истории и культуры Арцаха в азербайджанской историографии* (Արցախի հին եւ միջնադարեան պատմութեան եւ մշակոյթի կեղծարարութիւնը ադրբեջանական պատմագիտութեան մէջ), Ստեփանակերտ, 2016. նաեւ՝ Н. Bakhchinyan, “Azerbaijan’s Weak ‘Weapon’ (Again on History Falsification),” *The Armenian Mirror-Spectator*, 10 Հոկտեմբեր 2020:

⁹ Н. Мамедов, *История города Кубы в XIX-начале XX века (Ղուբա քաղաքի պատմութիւնը. 19րդ եւ 20րդ դարակից)*, Բաքու, 1989. նաեւ՝ Ш. Фарзалибеков, *История Губы (Ղուբայի պատմութիւն)*, Բաքու, 2001. նաեւ՝ *Куба. Апрель-май 1918 г.: Мусульманские погромы в документах* (Ղուբա. 1918 Ապրիլ-Մայիս, մուսուլմանական ջարդերը փաստաթղթերում), կազմ.՝ Ս. Ռուսամովա-Թոհիդի, Բաքու, 2010, էջ 35, 61:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ղուբայի գաւառը ընկած է Ղուբա եւ Դիւիչի գետերի՝ Կասպից ծովի եւ Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի հիւսիսարեւելեան նախալեռների գագաթագծի միջեւ¹⁰: Հիւսիսից այն սահմանակից էր Դաղստանի մարզի Կիրինի, իսկ հիւսիս-արեւմուտքից՝ Սամուրի շրջաններին, հարաւից՝ Նուխիի, Շամախիի եւ փոքր ելուատներով՝ Գէօքչայի ու Բաքուի գաւառներին, արեւելքից՝ Կասպից ծովին: Գաւառի տարածքը կազմում էր շուրջ 6,300,7 ք.կմ.¹¹: 1916ի դրութեամբ գաւառը բաժանուած էր ոստիկանական 4 տեղամասերի՝ Գուսար (կենտ. Գուսար աւան), Մուշկուր (կենտ. Խաչմաս կայարան), Դիւիչի (կենտ. գ. Դիւիչի), Ղուբայի գաւառային տեղամաս (կենտ. գ. Ռուստով)¹²:

Ղուբա քաղաքը գաւառի վարչական կենտրոնն էր¹³: Ղուբայի Հուսէյին-Ղուլի խանը հիջրայի 1160ին (քրիստոնէական 1747) իր նստավայրը Խուդաթ վայրից տեղափոխել էր Կուդիալ (Ղուբա-չայ) գետի աջ ափ եւ բարձրաբերձ հարթակի վրայ վերահիմնել Ղուբա քաղաքը¹⁴:

Ղուբան գտնուում է Մեծ Կովկասի հիւսիս-արեւելեան լանջերին: Հիւսիս-արեւելեան մասում՝ գետահովիտներում փռուած են բարեբեր Գուսարեան եւ Սամուր-Դիւիչի դաշտավայրերը: Քաղաքի սահմանները հիւսիսից եւ հարաւից շրջանաձեւ օղակուած են մերկ եւ անտառապատ Գիզիլկայա (3726 մ), Բաբադաղ (3629 մ) եւ Շախնազար (2874 մ) լեռներով. բաց է միայն արեւելեան կողմից: Արեւմուտքից երեսում է Շահդաղ (4243 մ) ծինաձաձկ լեռնագագաթը¹⁵: Առողջարար է Ղուբայի լեռնային կլիման, օդն ու ջուրը: ԺԹ.դ. սկիզբներին մերձկասպեան շրջաններում շրջագայած Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցիի ուղեգրական նոթերում նկարագրելով Ղուբան, գրում է.

¹⁰ Մ. Բարխուտարեանց, *Աղոանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*, տպ. Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1893, էջ 126:

¹¹ *Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV-Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 г.* (Ռուսական Կայսրութեան Կովկասեան երկրամասի բնակավայրերի ցուցակներ: LXV-Բաքուի նահանգ: Բնակավայրերի ցուցակն ըստ 1859-1864 թուականների տուեալների), կազմ.՝ Ն. Ջէյրլից, Թիֆլիս, 1870, էջ 2:

¹² *Кавказский календарь* на 1917 г (1917ի կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1916, էջ 166:

¹³ Ըստ «Ղերբենտ Նամէ»ի՝ Ղուբան հիմնադրել է պարսից թագաւոր Պերոզի որդի Կաատ կամ Կուբադ I (483-531) թագաւորը (Минорский, էջ 50-51, 58-59)՝ հակառակ ադրբեջանցի հեղինակ Գէյբուլաեւի քննութիւն չըննող այն տեսակէտի, թէ իբր «Կուբա-Կուա» տեղանունն ունի թիրքական ծագում (Гейбуллаев, էջ 64):

¹⁴ В. Константинов, “Куба,” *Кавказский календарь на 1852 г.* (Ղուբա, 1852ի Կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1851, отд. III (բաժին), էջ 334. նաեւ՝ “Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Куба” (Այսրկովկասեան երկրամասի քաղաքների պատմական համառոտ ուրուագիծ. Ղուբա, 1846ի Կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1845, էջ 50:

¹⁵ Նոյն. նաեւ՝ Е. Вейденбаум, *Путеводитель по Кавказу* (Կովկասի ճանապարհորդական ուղեցոյց), Թիֆլիս, 1888, էջ 341. նաեւ՝ Բարխուտարեանց, էջ 127:

Որ ի մերձ սորայ է (Դերբենդի - Գ.Ա.) Ղուպայ ...այժմն Ռուսաց տերութեանն է: Եւ բազում զօրք Ռուսաց անդ է, եւ Ղուպայ քաղաքս է ի մէջ անտառաց, որ ռամկորէն ասեն ծառոտ: Եւ ձեւ քաղաքիս ունի բոլորակ, որպէս տեսանես ի դիմաց ...եւ ի միջոյ քաղաքին գետ մի փոքրագոյն անցանէ, որ իջանէ ի սարէն եւ երթայ խառնի ի ծովն Կասպից: Եւ է հողն Ղուպաու առողջ, եւ բնակեալքն արեստաւոր...¹⁶:

1850 Օգոստոսի վերջերին Ղուբա այցելած Սարգիս արք. Զալալեանցը համառօտակի նկարագրել է քաղաքի տեղագրութիւնը վերաբերեալ. «*է սա մինն ի շահաստան քաղաքաց աշխարհին Աղուանից, շինեալ յեզր Ղուբաիս գետոյ, որ ելանէ ի ձիւնախաղաղ լեռանց Կովկասու...*»¹⁷:

1806ին Ղուբան գրաւուել է ռուսների կողմից, իսկ 1813ի Հոկտեմբերի 12ի Գիլիստանի պայմանագրով ամրագրուել է Ղուբայի գաւառի միացումը Ռուսաստանին¹⁸: Ժամանակի ընթացքում քաղաքը բաւական ընդլայնուել է, եւ ամբողջութեամբ ընդգրկել գետի աջ եւ ձախ ափերը: Գետից ձախ՝ հիւսիսային ափին, գտնուում է հրէական մերձքաղաքային «Ջիուդներ»¹⁹ կամ «Հրէական Սլոբոդա»²⁰ քաղաքամասը²¹: Ղուբայից Մշակին յղած թղթակցութեան մէջ Մելքոն Սալամբէկեանը գրում է. «*Հրեաները այսօրեղ կղզիացած են քաղաքի մի կողմում, Ղուբա գետակի հիւսիսային ափում: Ապրում են խիտ. Տընակները մեծ մասամբ փայտաշէն խրճիթներ են, եւ իրար վրայ կուտակուած. մէկի փան կտորը միւսի փան բնակչի համար սրահ է կազմում*»²²:

Ղուբան բազմազգ քաղաք էր: Քաղաքի հիմնական բնակիչներն էին հայերը, կովկասեան թաթարները, հրեաները²³, լեզգիները, ռուսները եւ թաթերը: Բնակուում էին նաեւ փոքրաթիւ վրացիներ, գերմանացիներ, յոյներ

¹⁶ «Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցի, "Օաղկաքաղ աշխարհացոյց"», տպագրութեան պատ.՝ Յ. Քիւրտեան, *Բանբեր Մատենադարանի* 1969:9, էջ 292-93:

¹⁷ Ս. Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ*, ի տպարանի Ներսէսեան հոգեւոր դպրոցի հայոց, Տիֆլիս, 1858, էջ 422:

¹⁸ А. Берже, "При-Каспийский край," (Մերձկասպեան երկրամաս), 1857ի Կովկասեան օրացոյց, Թիֆլիս, 1856, էջ 278:

¹⁹ Ա., «Նամակ Ղուբայից», *Մշակ*, 24 Փետրուարի 1888:

²⁰ 1926ից՝ Կարմիր Սլոբոդա:

²¹ Константинов, էջ 334. նաեւ՝ Е. Вейденбаум, էջ 340:

²² Մ. Ս. [Մելքոն Սալամբէկեան], «Նամակ Ղուբայից», *Մշակ*, 16 Ապրիլի 1896: Նշենք, որ ներքին գործոց նախարարի հրամանով հրեայ տանտէրերին արգելուած էր մասնակցելու քաղաքային վարչութեան գործերին (*Արձագանք*, 5(17) Յունուարի 1897):

²³ Ղուբայում 1851ի տունալներով հրեաների թիւը 2810 (1513 ար., 1297 իգ.) էր (Константинов, էջ 338), 1904ին՝ 7451 (3911 ար., 3540 իգ. (1907ի Կովկասեան օրացոյց, Թիֆլիս, 1906, օտд. (բաժին) II, էջ 321), 1916 Յունուարի 1ի դրութեամբ՝ 14,713 (7757 ար., 6956 իգ.) 1917ի Կովկասեան օրացոյց, Թիֆլիս, 1916, էջ 181:

եւ օսեր²⁴: Գետի աջ մասի բարձրության վրայ կողք-կողքի ապրում էին հայերն ու ռուսները, իսկ ստորին մասում՝ սուննի եւ շիա մահմեդականները²⁵: Քաղաքի տարբեր թաղերը, այդ թում եւ հրեաներինը, առանձնացած լինելով խմբուած հանրութիւններով, միմեանց հետ կապում էին կենտրոնական ճանապարհով՝ Կուդիալ գետի վրայ 1894ին կառուցուած կամարակապ, 275 մ երկարութեամբ եւ 8 մ լայնութեամբ 14 թռիչքանի կամրջով:

Քաղաքի հայկական թաղը միւսներից ուշագրաւօրէն տարբերում էր իր բարքերով, կենցաղով ու կեցուածքով, որով շեշտում էր քաղաքի բազմամշակութային նկարագիրը: Կասպից ծովի արեւմտեան ափերը հետագօտող գերմանացի բժիշկ, Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի իսկական անդամ Սամուիլ Գոսլիբ Գմելինը 1768 Յուլիսին այցելելով Ղուբա, ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում հայերի մասին. «Գետի միւս կողմում, մերձակայ քաղաքին, կան միքանի հայկական տնակներ, որոնցից մէկը կարճ ժամանակով յայրկացուեց ինձ»²⁶:

ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԵՍԱԿԸ

Ղուբա քաղաքի հայկական կեանքը սկիզբ էր առել նրա հիմնադրման ժամանակներից: Հնաբնակ հայերից բացի՝ երկրամասում հայ բնակչութեան յետագայ հաստատումը շարունակուել է ԺԱ. դարի երկրորդ կէսից սելջուկ-թուրքերի եւ ԺԳ. դարում մոնղոլ-թաթարների աղէտաբեր արշաւանքների հետեւանքով Հայաստանից տեղի ունեցած արտագաղթերի հաշովին: Սելջուկ-թուրքերի նուաճումների ժամանակ Անիի հայ բնակչութեան մի ստուար զանգուած կասպեան ուղիներով հեռացել եւ հաստատուել է Մերձվոլգեան Շրջաններում՝ Աստրախան, Սարայ, Կազան, իսկ մոնղոլ-թաթարների կողմից Անիի գրաւումից յետոյ նոյն ճանապարհով անեցիների մի այլ հատուած հաստատուել է Վոլգեան Բուլղարիայում²⁷: Անիից դէպի հիւսիս գնացող գաղթականութեան՝ Կասպից ծովի արեւմտեան ափագծի երկայնութեամբ սփռուելու մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում ԺԷ. դ. տաղասաց Մարտիրոս Ղրիմեցին (Կաֆացի) իր *Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրի, արարեալ Մարտիրոս վարդապետէ Ղրիմեցոյ ոտրանաւոր չափով* (1672) ստեղծագործութեան մէջ, որը բաւականաչափ լոյս է սփռում այս խնդրի վրայ: Իր հաղորդումից յայտնի է դառնում, որ Անիի Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկումից (1045) եւ մոնղոլների կողմից Անին գրա-

²⁴ Կովկասեան օրացոյց *на 1907 г.*, отд. II, էջ 321:

²⁵ Բարխուտարեանց, էջ 127:

²⁶ С. Гмелин, *Путешествие по России для исследования трех царств естества* (Ճանապարհորդութիւն Ռուսաստանում երեք թագաւորութիւնների բնութիւնը ուսումնասիրելու համար), *մաս 3*, Սանկտ Պետերբուրգ, 1785, էջ 49:

²⁷ Ա. Աբրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթականութեան պատմութեան հար. Ա.*, «Հայպետհրատ», Երեւան, 1964, էջ 123-124:

ւելուց (1236) յետոյ անեցիները թողնելով իրենց բնօրրանը, Ջուղա, Վան եւ այլ վայրեր գաղթելուց բացի, «անցանեն ընդ ծովամբն Կասպիական»²⁸:

Վերոնշեալ աղբիւրներին լրացնելու է գալիս Ղուբայի հայութեան պատմութեան եւ դարատր ընթացքի գիտական լուսաբանման ասպարէզում մեծ ներդրում ունեցած հեղինակներից՝ Ներսէս Սարումեանցը²⁹: Հեղինակը, որ քաջատեղեակ է եղել Ղուբայի գաւառի հայութեան պատմական իրողութիւններին, *Մեղու Հայաստանի* լրագրում Ղուբային եւ շրջակայ հայկական գիւղերին վերաբերող իր յօդուածները հրատարակել է ղուբացի հնաբնակների յուսալի վկայութիւնների հիման վրայ: Նա գրում է. «Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ սոքա (Ղուբայի, Քիլվարի, Խաջմասի եւ Ղարաջալիի հայերը - Գ.Ս.) Անի քաղաքէն գաղթած են այս տեղ եւ եղած են աւելի քան վեց հարիւր տուն...»³⁰: Սոյն փաստարկները թւում են համոզիչ, որոնց դժուար է առարկել: Ի յաւելումն այս ամէնի, անեցիների՝ Ղուբայի գաւառում եւ կից շրջաններում, ինչպէս նաեւ Հիւսիսային Կովկասում հաստատուելու մասին հաստատում է նաեւ ազգային գործիչներից Յովակ Ստեփանեանը՝ իր կողմից աւելացնելով որոշ մանրամասներ. «Արմաւիր, Ղզլար, Մոզորկ, Վլադիկաւկազ, Գրոզնի, Պիատրիգորսկ, Կիսլաուդսկ, Դերբենտ, Պետրոփոսկ, Ղուբա, ապա Բաքու, Շամախի, Նուխի եւ այլ տեղերում ապրում են տասնեակ հազարատր հայեր, որոնք դարերի ընթացքում արտագաղթի են ենթարկուել քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով Անիի շրջանից»³¹:

ՍԵՐՏ ԿԱՊԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅԷՐԵՆԻՔ/ՇՆՆԴԱՎԱՅՐԻ ՀԵՏ

Շիրվանահայերը, այդ թւում նաեւ Ղուբայի հայերը սերտ կապերի մեջ են գտնուել մայր Հայրենիքի հետ: ԺԸ. դարի վերջերին Շիրվանի հայաբնակ վայրերի, այդ թւում նաեւ Ղուբայի հայերի՝ համահայկական ձեռնարկումների մասնակցութեան մասին տեղեկանում ենք Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (կթղ. 1780-99)՝ Շամախիի հայոց թեմ ուղարկած շրջաբերականներից: Հրատարակուած նիւթերում հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան այն մասին, որ Ղուբայի հայութիւնը եւս հարկ եղած դէպքում օգնութեան ձեռք է մեկնել նեղութեան մէջ յայտնուած եկեղեցիներին: Այսպէս, 1783ին Գորի քաղաքի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու այրուելու պատճառով կրած վնասները վերականգնելու նպատակով Կարնեցին նոյն թուականի Ապրիլի 1ին Շամախիի հայոց թեմ յղած ժողովարարական կոնդակով ի

²⁸ Ա. Մարտիրոսեան, *Մարտիրոս Ղրիմեցի (ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր)*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1958, էջ 145:

²⁹ Իդէպ, Սարումեանը Մոսկուայում կազմակերպուած ցուցահանդէսում շերամապահութեան համար արժանացել է բրոնզէ մեդալի (Համբո, «Մոսկուայի աշխարհանդէսում պարգէւ ստացած հայերը», *Արծազանք*, 17 Հոկտեմբերի 1882, էջ 538):

³⁰ *Մեղու Հայաստանի*, 16 Հոկտեմբերի 1871:

³¹ Յ. Ստեփանեան, «Մօտիկ անցեալէն», *Հայրենիք*, Պոստոն, ԽԲ տարի, Մայիս 1964:5, էջ 45:

թիա ռուսահայոց թեմերի, հայցում էր նաեւ շիրվանահայերի օգնութիւնը. «...ի յօրհնեալ երկիրսդ եւ ի քաղաքսդ՝ ի Դարբանդ, ի Ղախ (Կախ ասան - Գ.Ս.), ի Բաքու, ի Ղուպա եւ ի բոլոր երկիրդ Շրուանու՝ ի Նուխի, ի Շամախու եւ յայլ շրջակայս դոցին... վասն Գօրու սուրբ Սրբեփաննոս եկեղեցոյն օգնութիւն առնելոյ...»³²:

Կարնեցին 1791 Փետրուարին Շամախիի հայոց թեմ յղած մէկ այլ կոնդակում էջմիածնին նիւթապէս օգնելու նպատակով պատուիրում էր ստեղծել գանձանակներ եւ հաւաքուած գումարներն առաքել Մայր Աթոռ. «Կոնդակ ի վերայ Շամախու, Նուխու, Ղուպայու, Շիրուանու, Բաքուայ, Դարբանդու, Ղախու եւ շրջակայից մերային ժողովրդոցն վասն արդեանց գանձանակացն սրբոյ Աթոռոյս...»³³: Այսպիսով՝ կաթողիկոսի գրութիւնները ոչ միայն պերճախօս վկայութիւնն են այն սերտ կապերի մասին, որ ունէր Մայր Աթոռը Արեւելեան Այսրկովկասի հայաբնակ վայրերի հետ, այլեւ յստակ պատկերացում է կազմում տարէթնիկ այդ տարածքում հնաբնակ հայերի ժԸ. դարի վերջերին տեղաբաշխուածութեան վերաբերեալ:

Ղուբայի տեղաբնակ հայ բնակչութեան կազմը յետագայ ժամանակներում առաւելաբար համալրուել է Արցախից եւ մասամբ նաեւ Շամախիից եկած վաճառականներով³⁴: Ղուբայի հայ բնակչութեան թուաքանակի, մասնաւորապէս՝ առեւտրական դասի ներկայացուցիչների վերաբերեալ, որքանով մեզ յայտնի է, հայկական աղբիւրներում առաջին ստոյգ տեղեկութիւնը տալիս է Սարգիս արք. Զալալեանցը, որը Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ եկեղեցական հասոյթները հաւաքելու նպատակով 1850ի ամռանը շրջագայել է Շամախիի հայոց թեմում: Լինելով Ղուբայում եղած ամենահաւաստի ուղեգրողներից մէկը, նա գրում է, որ Ղուբայում նախապէս բնակութիւն է հաստատել Լազարեանց շքեղազարդ ազնուականական տոհմի ներկայացուցիչ, թիֆլիսեցի վաճառական, նահանգային քարտուղար, Ստեփանոս Անդրեասի Լազարեանցը, որն իր հետ բերել էր նաեւ այլ վաճառականներ եւ որպէս յուսադրութեան նշան՝ կառուցել առաջին սեփական շինութիւնը. «...ժողովեալ է աստանօր զքանի մի տունս Հայոց եւ ի յուսադրութիւն նոցա զառաջինն կառոյց զմեծաշէն տունս եւ զկրպակս վասն իր»³⁵: Նրա յորդորով քաղաքում յետագայում հաստատուել է եւս 35 տուն հայ³⁶:

³² Դիւան հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հրդ. Ա. (1780-1785), աշխատ.՝ Վ. Գրիգորեան, 1984, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, էջ 357:

³³ Դիւան հայոց պատմութեան, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հրդ. Բ. (1786-1792), աշխատ.՝ Վ. Գրիգորեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 2003, էջ 591:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, թ. 2-3:

³⁵ Զալալեանց, Բ. մաս, էջ 423:

³⁶ Նոյն:

Ստեփանոս Լազարեանցի եւ նրա եղբոր՝ առաջին գիլդիայի³⁷ վաճառական Յովհաննէսի միջոցներով 1845ին Մոսկուայի հայկական Ս. Աստուածածին եկեղեցու տիպօրինակով³⁸ հայկական թաղի մէջ հիմնարկում է աղիասաշէն, ոսկեգօծ խաչով համանուն եկեղեցին³⁹ (աւարտին է հասցուել 1849ին)⁴⁰: Ռուս նշանատր արեւելագէտ, Կազանի եւ Պետերբուրգի համալսարանների պրոֆեսոր Իլիա Բերիոզինը 1845ի ամռանը գիտական ճանապարհորդութեան ընթացքում Ղուբայում գտնուելու ժամանակ հայերի մասին եւս տալիս է բնութագրական տեղեկութիւններ: Ըստ նրա, հայերն ունեն մէկ եկեղեցի⁴¹:

Բերիոզինի տուեալներով՝ նոյն թուականին Ղուբան ուներ 2000 բնակիչ, 600 տուն⁴²: Ուշադրութեան արժանի են հեղինակի գրառումները Ղուբայում տնաշինական սկզբունքների, պահպանուած բերդապարիսպների տպաւորիչ հատուածների վերաբերեալ: «*Հեռուից,- գրում է նա,- Ղուբան շար նման է քաղաքի, ընդ որում՝ գեղապետիլ քաղաքի, ոլոր-մոլոր ճանապարհի երկայնքով կահաւորուած ամփիթապրոն սարով... Գետի մերձակայ ափին կան տներ եւ տարբեր գոյների տնակներ...: Քաղաքը ներկայացնում է որոշակի պատկեր, որը ցամաքային կողմում սահմանափակուած է աղիւսէ պատով, որն անելի շքեղ գեղեցկութեան համար պատուած է կատով. պատի անկիւններում կառուցուած են բաստիոններ: Փողոցները զարդարուած են զարմանալի արուեստով, այնպէս որ Ղուբայում թերեւս անելի*

³⁷ Վաճառականների կարգ՝ հին Ռուսաստանում:

³⁸ *Географическо-статистический словарь Российской империи*, сост. П. Семеновъ (ГССРМ) (Ռուսական Կայսրության աշխարհագրական-վիճակագրական բառարան), *հյր. Բ.*, Սանկտ Պետերբուրգ, 1865, էջ 812:

³⁹ Զալալեանց, էջ 423. նաեւ՝ Մ. Սմբատեանց, *Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտապետեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի*, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, Տիփսիս, 1896, էջ 538. նաեւ՝ Թափառական [Վահան Ճարակեան], «Ղուբա քաղաքի հայերը (հայերի թիւն ու նրանց գաղթը, պարսպմունքն ու բնոյթը, եկեղեցին ու դպրոցը)», *Արձագանք*, 15 Մարտի 1896: Նշուած է Շամախու հայոց թեմում 1916ին գործող եկեղեցիների ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61): Եկեղեցու հիւսիսային դռան մօտ ամփոփուած է եղել Ստեփանոս Լազարեանցը: Մահացել է 1852 Օգոստոսի 25ին՝ 63 տարեկանում (Բարխուտարեանց, էջ 128):

⁴⁰ Константинов, էջ 338: Երկար տարիներ եկեղեցում հովուել է ծնունդով Սինիքի Կապանի շրջանի Չափնի գիլդից Գրիգոր քին. Մելիք-Դաղայեանցը: Մահացել է 1873 Դեկտեմբերի 13ին՝ 83 տարեկանում: Թաղուել է եկեղեցու հիւսիսային դռան մօտ (Բարխուտարեանց, էջ 129):

⁴¹ И. Березин, *Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань (ч. IV. От Кубы до Баку)*, (Ճանապարհորդութիւն Այսրկովկասում եւ Դաղստանում, մաս Դ. Ղուբայից-Բաքու), Կազան, 1849, էջ 178:

⁴² Նոյն:

դիրին է ճանապարհ գտնել, քան թէ Լոնդոնում»⁴³: Բերիոզինը միաժամանակ նշում է, որ այք են շոյում արեւելեան ապրանքներով լեցուն բազմաթիւ կրպակները⁴⁴:

Զալալեանցից յետոյ Ղուբայի հայերի թուաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական տուեալներ են արձանագրուած *Кавказский Календарь* տարեգրքում կովկասագէտ Վ. Կոնսանտինովի հեղինակութեամբ հրատարակուած «Ղուբա» արժէքատր ուսումնասիրութեան մէջ: Ըստ այդմ, 1851ի տուեալներով՝ քաղաքն ունէր 43 (32 ար., 11 իգ.) իմնական եւ 150 (ար.) ժամանակատր հայ բնակիչ⁴⁵: Արխիային մի վաւերագրի վկայութեամբ՝ 1853ին քաղաքի հայ բնակչութիւնն ունեցել է 14 տուն⁴⁶: 1856ին հայ հոգեւորականների թիւը 9 (5 ար., 4 իգ.) էր⁴⁷: 1861ին հայապատկան տների թիւն արդէն հասել է 90ի⁴⁸: Ղուբայի հայութիւնը յետագայում համալրուել է Շամախիում 1859ին եւ 1872ին տեղի ունեցած երկրաշարժերի հետեանքով⁴⁹: Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Սահակ վրդ. Միքայէլեանը, 1875ի վերջերին այցելով Ղուբա, քաղաքի հայերի մասին գրում է. «Հայ ժողովրդականք Ղուբայու, յորոց բնիկք թէ արականք եւ թէ իգականք են քառասուն եւ վեց...»⁵⁰:

Ղուբան գտնուելով առեւտրական բանուկ ճանապարհների խաչադիմերում, իր աշխարհագրական ու տնտեսական բարենպաստ կացութեան շնորհիւ դեռեւս վաղ միջնադարից համարուում էր Այսրկովկասի վաճառաշահ, համբաւուած կենտրոններից մէկը եւ մերձկասպեան երկրամասի քաղաքակրթական համակարգում այքի է ընկել իր բաւական կենսունակ տնտեսութեամբ, ներքին ու արտաքին առեւտրի ընձեռած հնարաւորութիւնների եռուզեռով՝ որպէս հարուստ եւ արագ զարգացող գիւղաքաղաք:

Ղուբայի տարածքը թէեւ լեռնային է, բայց իր փոքրիկ առանձին հարթութիւնները օգտագործուում էին երկրագործութեան համար⁵¹: Տիպիկ արե-

⁴³ Նոյն, էջ 170, 175-76:

⁴⁴ Նոյն, էջ 178:

⁴⁵ Константинов, էջ 338:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, թ. 104:

⁴⁷ “Статические сведения о Дербентское губернии,” (Վիճակագրական տեղեկութիւններ Դերբենդի նահանգի վերաբերեալ), 1857ի Կովկասեան օրացոյց, էջ 350:

⁴⁸ Ամբատեանց, էջ 138:

⁴⁹ Բ. Այվազեանց, «Նամակ Շամախուց», *Արձագանք*, 16 Յունուարի 1883, էջ 39):

⁵⁰ Սահակ վարդապետ, «Ի Շամախույ», *Արարար*, 1876:Ա, էջ 33:

⁵¹ И. Гербер, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. (Կասպից ծովի արեւմտեան ափի երկայնքով գտնուող երկրների եւ ժողովուրդների նկարագրութիւն), 1728՝ *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы*, (Դաղստանի պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը եւ ազգագրութիւնը 18-19րդ դդ.: Արխիւային նիւթեր), խմբ. Մ. Կոսովէն, Խ. Խաշաեւ, Մոսկուա, 1958, էջ 107:

ելլեան քաղաքակրթութեամբ այդ գաւառական քաղաքում հայերն ու պարսիկները միաժամանակ զբաղուել են ե՛ւ երկրագործութեամբ, ե՛ւ առետրով, ե՛ւ արհեստագործութեամբ⁵²: Շրջիկ մանր առետրով են զբաղուել հրեաները⁵³, իսկ լեզգիները՝ մեղուաբուծութեամբ⁵⁴: Ըստ այդմ՝ 1856ին քաղաքն ունէր 27 առետրական եւ 61 հայ արհեստաւոր⁵⁵: Վերջիններս զգալի աշխատանք են կատարել քաղաքի կառուցապատման համար:

Յատկանշական է որ հայ առետրական դասն իր առանձնայատուկ տեղն ունէր քաղաքի ապրանքաշրջանառութեան բնագաւառում եւ դարձել էր Ռուսաստանի եւ արեւելեան մի շարք երկրների միջեւ առետուրն ապահովող հիմնական օղակներից մէկը, որով եւ նպաստում էր Ղուբայի ընկերատնտեսական բուռն զարգացմանը: Իրաւամբ, հայ վաճառականների ձեռքին էր կենտրոնացուած յատկապէս մանածագործական արտադրութեան վաճառականութիւնը: Այդ մասին է վկայում *Արձագանք* լրագրում տեղ գտած հետեւեալ տեղեկութիւնը. «...քաղաքի ամբողջ վաճառականութիւնը կենդրոնացած է հայերի ձեռքում, շաքրիչ հայեր կան, որոնք տարեկան մի երկու անգամ Մոսկուա եւ մի անգամ Նիժնի-Նովգորոդի տօնավաճառը չգնան ապրանք բերելու...»⁵⁶:

Արժէքաւոր այս տեղեկութիւնը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ Բաքուի նահանգի, մասնաւորապէս Ղուբայի հայ առետրականներն արդէն մերձկասպեան շրջաններով եւ Կասպից ծովով անցնող առետրական ուղիներով աւանդական կապեր ու յարաբերութիւններ ունէին Ռուսաստանի առետրական խոշոր կենտրոնների հետ: Հայ վաճառականներն ապրանքափոխադրումները հիմնականում կատարում էին Ղուբայից 45 վերստ⁵⁷ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Նիազաբադ ծովեզրեայ գիւղաքաղաքի նաահանգստից⁵⁸: Իսկ առետրական շրջանառութեան մէջ ներգրաւուած հիմնական ապրանքներն էին նուրբ մետաքսը, բրդէ-բամբակեայ տարատեսակ գործուածքեղէնը:

Յիրաւի, Ղուբան դարձել էր հայկական դրամազլխի կարետոր յենակետերից մէկը Բաքուի նահանգում:

⁵² Статические сведения о Дербентское, էջ 350. նաեւ՝ Սմբատեանց, էջ 537:

⁵³ Ա., «Նամակ Ղուբայից», *Մշակ*, 27 Փետրուարի 1888:

⁵⁴ *KK на 1914 г.*, Թիֆլիս, 1913, էջ 111:

⁵⁵ Статические сведения о Дербентское, էջ 350:

⁵⁶ Թափառական:

⁵⁷ Ռուսական հին չափ, հաւասար է 500 սաժէնի կամ 1 կմ.ից քիչ ւաւիլ:

⁵⁸ Вейденбаум, էջ 341. նաեւ՝ Փ. Соймонов, Описание Каспийского моря и чиненных на ономъ Российскихъ завоеваний (Կասպից ծովի նկարագրութիւնը եւ նրա նկատմամբ ունեցած Ռուսական նուաճումները), Սանկտ Պետերբուրգ, 1763, էջ 38:

Ղուբայում զարգացած է եղել յատկապէս տորոնի⁵⁹ մշակումն ու առեւտորը: Կապուած տորոնի եւ առեւտրաարդիւնաբերական այլ ապրանքների առեւտրի աշխուժացման հետ՝ քաղաքում մեծ թիւ էին կազմում նաեւ ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած հայ ընտանիքները, որոնց զգալի մասը յետագայում այստեղ մշտական բնակութիւն հաստատեց⁶⁰: «Թափառական» ստորագրութեամբ հեղինակը, 1896 Մարտի սկզբներին լինելով Ղուբայում, Արձագանքին յղած թղթակցութիւնում գրում էր. «...տորոնի առեւտրի ծաղկելով՝ գալիս են այստեղ բաւականին թուով թիֆլիզցի, դարաբաղցի եւ շամախեցի հայ դրամատերեր, որոնցից շատերը բերելով իրանց ընտանիքները՝ մշտապէս հաստատուած են քաղաքում...»⁶¹: Վերջիններիս օրինակին էին հետեւել նաեւ ազուլեցի հայ դրամատերերը⁶²: Ղուբայի հայ տորոնավաճառները կարմիր ներկի համար տորոն էին մատակարարում ռուսական եւ եւրոպական արդիւնաբերութեան⁶³: Հայերի շրջանում զարգացած էր նաեւ գորգագործութիւնն ու մետաքսագործութիւնը: Քաղաքում մետաքսի կապալառուներ էին Լազարեան եղբայրները, Ա. Տէրղուկասեանը, Յովհ. Միրզոյեանը եւ այլք⁶⁴:

1884ի տուեալներով՝ քաղաքն ունէր մօտ 100 հայ ընտանիք, որոնք «յայտնի էին քաղաքին իրենց համեստ եւ խաղաղակեաց բնատրութեամբ»⁶⁵: 1886ին 13,917 (7784 ար., 6133 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայերի թիւը 833 էր (531 ար., 302 իգ.)⁶⁶, որից տեղաբնիկներ՝ 585 (293 ար.,

⁵⁹ Իդէպ, երկար տարիներ Ղուբայում տորոնի առեւտրով է զբաղուել նաեւ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի հայրը՝ Մինասը: Իր յուշերում Շիրվանզադէն գրում է, որ իր հայրը սկզբում դերձակ էր, սակայն շուտով դէն նետեց ասեղը՝ միանալով շամախեցի բազմաթիւ «տորոնչիների» խմբին, որոնք կարմիր ներկի համար տորոն էին մատակարարում Մոսկուայի, Մարսէյի ու Մանչեստրի մանածագործական ձեռնարկատերերին (Ալ. Շիրվանզադէ, «Իմ կեանքից», Հասկեր, 1910:11, էջ 322):

⁶⁰ Ա. Քալանթար, «Պանդխտութիւնը մեզանում», Մուրճ, 1890:11, էջ 1537:

⁶¹ Թափառական:

⁶² Նոյն:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 70:

⁶⁴ Խ. Դադայեան, «Հայոց առեւտրատնտեսական ներկայութիւնը Թիֆլիսում (ուշ միջնադար – 1918 թ.)», 21-րդ ԴԱՐ, 2008:1(19), էջ 129:

⁶⁵ Նոր-Դար, 6 Դեկտեմբերի 1884:

⁶⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Бакинской губернии (Այսրկովկասի երկրամասի բնակչութեան վիճակագրական տուեալների հաւաքածու քաղաքի Բաքուի նահանգի 1886ի ընտանեկան ցուցակներից), Թիֆլիս, 1893 (ա. է.). նաեւ՝ Մուրճ, 1896, էջ 1388:

292 իգ.)⁶⁷: 1889ին հայերը քաղաքում ունէին 160 տուն⁶⁸, 1890ին՝ 200 տուն՝ 750 բնակչով (400 ար., 350 իգ.)⁶⁹:

1896 Դեկտեմբերի 11ին քաղաքի հայ բնակչութիւնը համալրուել է Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածներից մազապործ վանեցի գաղթականներով, որոնք Վանի մերձակայ Խոշաք գիւղից էին, 5 ընտանիք (թուով 18 հոգի, 5 տղամարդ, 5 կին եւ 8 դեռահաս երեխայ)⁷⁰: 1897 Յունուարի 28ի (հին տոմարով) համառուսաստանեան առաջին մարդահամարի տուեալներով՝ քաղաքի 15,363 (8160 ար., 7203 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայերի թին արդէն 807 էր (446 ար., 361 իգ.)⁷¹: Քաղաքի հայ բնակչութիւնն իր թուաքանակով չորրորդն էր կովկասեան թաթարներից՝ 7134 (46%), հրեաներից՝ 3775 (24,6%) եւ թաթերից՝ 2437 (16%) յետոյ⁷²: 1900ի տուեալներով՝ քաղաքի 15,346 (8113 ար., 7233 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայ էր 818ը (390 ար., 420 իգ.)⁷³: 1904ի դրութեամբ՝ բնակչութեան թուով հայերը երրորդն էին կովկասեան թաթարներից եւ հրեաներից յետոյ⁷⁴: 1914ի Յունուարի 1ի դրութեամբ՝ 12,930 (5580 ար., 7350 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայ էր 784ը (384 ար., 400 իգ.)⁷⁵, 1916 Յունուարի 1ի դրութեամբ՝ 26,956 (13,685 ար., 13,271 իգ.) ազգաբնակչութիւնից՝ 579ը (278 ար., 301 իգ.)⁷⁶: Հայ բնակչութեան թուի կտրուկ նուազումը հիմնականում կապուած էր Ա. աշխարհամարտի հետ, երբ հայ երիտասարդութիւնը զանգուածաբար զօ-

⁶⁷ Հայկունի [Եղիշէ Ա. քին. Գեղամեանց], «Թիֆլիսից մինչեւ Շամախի», *Մեղու Հայաստանի*, 8 Փետրուարի 1886:

⁶⁸ Սմբատեանց, էջ 537:

⁶⁹ Բարխտատարեանց, էջ 128. նաեւ՝ Թափառական:

⁷⁰ *Մշակ*, Թիֆլիս, № 146, 14 Դեկտեմբերի 1896. նաեւ՝ Արտազ [Տիգրան քին. Վարդանեան], «Ղուբա», *Արձագանք*, 15(27) Դեկտեմբերի 1896:

⁷¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. LXI-Бакинская губерния* (Ռուսական Կայսրության բնակչութեան առաջին համընդհանուր մարդահամարը, 1897. LXI-Բաքուի նահանգ, (այսուհետ՝ ПВПНРИ-1897), խմբ. Ն. Ա. Տրոյնիցկի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1905, (աղիսակ XIII, էջ 53:

⁷² Նոյն, էջ 52-53: Ըստ 1897ի մարդահամարի՝ Ղուբայի գաւառի (ներառեալ քաղաքը) էթնիկ կազմն ունէր հետեւեալ պատկերը. թիւքալեզու էթնիկ խմբեր՝ 70,366, լեզգիական խմբի լեզուներով խօսող ժողովուրդներ (թուաքանակով գերազանցել են կիւրիները)՝ 56,476, թաթ՝ 46,430, հրեա՝ 3972, ռուս՝ 3971, հայ՝ 1191, պարսիկ՝ 549, վրացի՝ 66, լեհ՝ 64, գերմանացի՝ 38 (ПВПНРИ-1897, таблица XIII, էջ 53):

⁷³ Сборник статических сведений по Закавказскому краю, под редакцией Е. Кондратенко, ч. I (այսուհետ՝ СССРЗК), (Այսրկովկասի երկրամասի վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկատուութեան ժողովածու, մաս Ա), խմբ.՝ Ե. Կոնդրատենկո, Թիֆլիս, 1902, էջ 278. նաեւ՝ Մ. Մինասեան, «Տեղեկագիր 1900 թ. (Դ), Շամախու թեմ», *Արարար*, 1902:Բ, էջ 144:

⁷⁴ *КК на 1907 г.*, отд. II, էջ 321:

⁷⁵ *КК на 1915 г.*, Թիֆլիս, 1914, էջ 221, 219:

⁷⁶ *КК на 1917 г.*, Թիֆլիս, 1916, էջ 181, 179:

րակոչուեց բանակ: Դրան զուգահեռ՝ գրեթե անփոփոխ էր մնացել թաթար բնակչութեան թիւը: Պատճառն այն էր, որ ցարական կառավարութիւնը, որպէս անբարեյոյս տարր, վերջիններիս չզօրակոչեց: Ղուբայում հայերի թոփ տատանումները պայմանատրուած էին նաեւ այն հանգամանքով, որ քաղաքը, լինելով առեւտրական կենտրոններից մէկը, տարբեր ժամանակներում ազգաբնակչութեան կազմով նուազում կամ աճում էր՝ ի հաշիւ ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած վաճառական եւ ինքնագործ հայերի:

Քաղաքում գործել են հայկական ծխական արական (հիմն.՝ 1870⁷⁷, հիմնադիրն էր շուշեցի Պօղոս Ալեքսանեանցը)⁷⁸, իգական (հիմն.՝ 1872⁷⁹ եւ հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ (հիմն.՝ 1888)⁸⁰ դպրոցները: Ընդհանրապէս ինչպէս Ղուբայի, այնպէս էլ գաւառի հայկական գիւղերի ազգային դպրոցների կայացման մէջ իր գործուն մասնակցութիւնն էր բերում Շամախու հայոց թեմը՝ ի դէմս թեմական առաջնորդներին: Զորօրինակ, իգական դպրոցի երկյարկ շէնքը կառուցել էր թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Սմբատեանցը⁸¹: 1888ին երկսեռ դպրոցի աշակերտների թիւը 73 էր (13 աշակերտուհի, 60 տղայ)⁸², 1896ին՝ 85⁸³: Դպրոցն ունեցել է սեփական շինութիւն, որը նուիրաբերել էր ղուբացի բաքուաբնակ առեւտրաարդիւնաբերող Աբել Ստեփանեանցը⁸⁴: Տարբեր տարիներին ասագ ուսուցիչներ են եղել շուշեցիներ Սմբատ Ղալաբեգեանցը⁸⁵, Խաչատուր քինյ. Փանեանցը⁸⁶, Ասագ քինյ. Աւշարեանցը եւ Բագարատ Եաղուբեանը⁸⁷: Դպրոցի դասանիւթերն էին հայոց լեզու, կրօն, երգեցողութիւն, վայելչագրութիւն (հայոց եւ ռուսաց լեզուների), ռուսաց լեզու եւ թաւաբանութիւն⁸⁸: Դպրոցն ունեցել է նաեւ ուսուցիչներից բաղկացած իր թատերական խումբը, որի ներկայացումներից ստացուած գումարը տրամադրուել էր դպրոցի ֆոնդին⁸⁹: Դպրոցում պարբերաբար կազմակերպուում էին միջոցառումներ հայ մեծերին

⁷⁷ Ս. Խուղդեան, *Արեւելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրութիւնը յատկելով մանրամասներով)*, «Լոյս» հրատ., Երեւան, 1987, էջ 455:

⁷⁸ *Մեղու Հայաստանի*, Թիֆլիս, № 38, 16 Հոկտեմբերի 1871:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5747, թ. 6:

⁸⁰ Բախիշ-բէգ Մարդանեանց, «Տեղեկագիր Ղուբայի եկեղեցական-ծխական երկսեռ դպրոցների հինգ ամեայ հաշիւների (1884-85, 1888-89 ուս. տար.)», *Մուրճ*, 1891:5, էջ 679:

⁸¹ Հայկունի:

⁸² «Տեղեկագիր Ղուբայի», *Մուրճ*, էջ 682:

⁸³ Թափառական:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 8:

⁸⁵ Սահակ վարդապետ, էջ 34:

⁸⁶ «Տեղեկագիր Ղուբայի», *Մուրճ*, էջ 683:

⁸⁷ Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց հայոց, յընթացս 1887-88 ուսումնակատ ամի, Վաղարշապատ, 1889, էջ 107:

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5747, թ. 1:

⁸⁹ «Տեղեկագիր Ղուբայի», *Մուրճ*, էջ 678:

նուիրում: Ինչպես տեղեկացնում է *Արծազանքը*՝ «...Ապրիլի 28ին, հայ ա-
կանաւոր վիպասան Րաֆֆու մահուան ութերորդ փարեցի առթիւ, փեղոյս
երիտասարդութիւնը, քաղաքիս սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցում հանդի-
սաւոր պատարագ եւ հոգեհանգիստ կատարել փութեց, որին ներկայ էր հոծ
բազմութիւն»⁹⁰: Յաճախադէպ այս իրողութիւններով փաստում է, որ լուսա-
ւորական գործը Ղուբայում անվիճելիօրէն ստացել էր հանրային բովանդա-
կութիւն:

Ղուբայի հայութեան ներհամայնքային կազմակերպութիւններից էր
1908ին Սեպտեմբերի 21ից գործող Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկե-
րութեան մասնաճիւղը (վարչութեան նախագահ՝ բժ. Մ. Տէրմկրտչեան)⁹¹, որն
իր հերթին նշանակալիօրէն նպաստում էր լուսաւորամշակութային կեանքի
առաջընթացին: Այսպիսով՝ Ղուբայի հայութիւնն իր ստեղծագործ աշխա-
տանքով եւ գիտամշակութային բարձր մակարդակով ապրում էր ընկերա-
տնտեսական եւ կրթամշակութային աշխուժ կեանքով:

ՀԱՅԵՐԸ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Արդէն 1840ականների կեսերից հայերը Ղուբայում ազդեցիկ դիրք ունե-
ին եւ կարեւոր դերակատարութիւն՝ երկրի հասարակական-քաղաքական
եւ տնտեսական կեանքում, ինչպէս նաեւ ռազմական բնագաւառում, որը
պատճառաբանուած էր քաղաքում հայ բնակչութեան ունեցած տնտեսա-
կան ազդեցիկ դիրքով: Դրա խօսուն վկայութիւնն է, որ 1849-51՝ քաղաքա-
պետն էր Ղորղանեան հայ ազնուական տոհմի ներկայացուցիչ, շտաբս կա-
պիտան Բորիս Զախարի Ղորղանեանը (Ղորղանով-Կորգանով)⁹²: Նրան
այդ պաշտօնում 1851-52՝ որպէս պաշտօնակատար յաջորդել է Լէոնտի
Գասպարի Եաղուբեանը⁹³: Աւելի ուշ շրջանում՝ 1896 Դեկտեմբերին քաղա-
քապետ է ընտրուել նաեւ տեղի ազդեցիկ հայերից մեծահարուստ Սերգէյ
բէկ-Աղայեանը⁹⁴:

Տեղի ազդեցիկ հայերը եւս գործուն մասնակցութիւն են ունեցել քաղաքի
կառավարմանը: 11 հոգուց բաղկացած քաղաքային հասարակական վար-
չութեան կազմում տարբեր տարիներին քաղաքի մեծահարուստ հայերից
ընտրուել են Աւետիս Մարտիրոսեանը, Եղիա Յովհաննիսեանը, Ասատուր

⁹⁰ *Արծազանք*, 10(22) Մայիսի 1896:

⁹¹ *Գործ*, Հոկտեմբերի 1908:

⁹² *KK на 1850 г.*, Թիֆլիս, 1849, отд. IV, էջ 22. նաեւ՝ *KK на 1851 г.*, Թիֆլիս, 1850, отд. V, էջ 25: Իդէպ, նա եղբայրն էր նշանաւոր զօրահրամանատար Մովսէս Ար-
ղութեան-Երկայնաբազուկի (*KK на 1856 г.*, Թիֆլիս, 1855, էջ 565-81):

⁹³ *KK на 1852 г.*, Թիֆլիս, 1851, էջ 574. նաեւ՝ *KK на 1853*, էջ 527:

⁹⁴ Արտազ [Տիգրան քին. Վարդանեան], «Ղուբա», *Արծազանք*, 15(27) Դեկտեմբերի
1896. նաեւ նոյնի՝ «Ղուբա», *Արծազանք*, 10(22) Յունուարի 1897:

եւ Յովհաննէս Բոգդանեանները⁹⁵, Ղեւոնդ Տէրյովսէփեանը⁹⁶, Մկրտիչ Ամիրջանեանը, Սահակ Բեիլամեանցը⁹⁷, Կոստանդին Մելիքդադայեանը, Աազ Տէրեղիագարեանը⁹⁸, Աւետիս Մարտիրոսեանը, Յովհաննէս Յովհաննիսեանը⁹⁹, Հայրապետ Մելիքդադայեանը¹⁰⁰ եւ այլք:

Հայերը պատասխանատու պաշտօններ են զբաղեցրել նաեւ Ղուբայի գաւառի վարչութիւնում: 1845ին Խազրինի տեղամասի երդուեալ ատենակալն էր վերոյիշեալ Բորիս Ղորղանեանը¹⁰¹: Վերջինս 1851-56՝ նոյն պաշտօնը վարել է Շաբրանի տեղամասում¹⁰²: 1850ականների կէսերին գաւառապետ Վասիլի Միշչենկոյի օգնականն էր Եգոր Բոգդանի Թաաքալեանը¹⁰³, իսկ 1890ի կէսերին գաւառապետ Ստապչանսկիի օգնականն էր Բահրամ-բէկ Գէօգջայեանցը¹⁰⁴:

Այսպիսով՝ Ղուբա քաղաքի հայութեան պատմաժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ նշուած ժամանակաշրջանում տեղաբնակ հայ բնակչութիւնը, կազմելով ամբողջ բնակչութեան մի նշանակալի մասը, քաղաքում պահպանում էր ազգային քաղաքակրթական դիմապատկերը, ապրում էր համախմբուած, ընկերատնտեսական, հասարակական եւ կրթամշակութային աշխուժ կեանքով՝ նշանակալից դեր ունենալով երկրամասի համընդհանուր զարգացման գործում: Սակայն հայ բնակչութեան առաջընթացը խաթարուեց արիւեստաձին «Ադրբեջան» վարչաքաղաքական կազմաւորման ստեղծումից յետոյ:

⁹⁵ *Նոր-Ղար*, 23 Փետրուարի 1902:

⁹⁶ *ԿԿ ԿԿ 1900 թ.*, էջ 178:

⁹⁷ Ս. Բեիլամեանցը ֆինանսական օգնութիւն է ցուցաբերել 1845 Օգոստոսի 17ին վերաբացուած Շուշիի թեմական դպրոցի համար կազմակերպուած հանգանակութեանը (Վ. Բալայեան, *Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում*, Երեւան, 2017, էջ 221):

⁹⁸ *ԿԿ ԿԿ 1906 թ.*, Թիֆլիս, 1905, էջ 134:

⁹⁹ *ԿԿ ԿԿ 1913 թ.*, Թիֆլիս, 1912, էջ 116:

¹⁰⁰ *ԿԿ ԿԿ 1914 թ.*, էջ 122. նաեւ՝ *ԿԿ ԿԿ 1915 թ.*, էջ 133:

¹⁰¹ *ԿԿ ԿԿ 1846 թ.*, Тифлис, 1845, էջ 178, տե՛ս նաեւ *ԿԿ ԿԿ 1851 թ.*, отд. V, էջ 25:

¹⁰² *ԿԿ ԿԿ 1852 թ.*, էջ 574. նաեւ՝ *ԿԿ ԿԿ 1857 թ.*, էջ . նաեւ՝ Ю. Асадов, *3000 армянских офицеров царской России. Историко-биографическая книга памяти (1701-1921). В 2-х томах* (Յարական Ռուսաստանի 3000 հայ սպաներ: Պատմա-կենսագրական յիշողութեան գիրք (1701-1921), 2 հատորով), *ԿԿ ԿԿ*, 2, Մոսկուա, 2018, էջ 143:

¹⁰³ *ԿԿ ԿԿ 1853 թ.*, 1852, էջ 527: Հաւանաբար նա ազգային-ազատագրական նշանաւոր գործիչ, հայրուկային շարժման առաջին կազմակերպիչներից, ՀՅԴ անդամ դերբենդցի Բագրատ վրդ. Թաաքալեանի (Ջաքի) եղբայրն է կամ մօտ ազգականը:

¹⁰⁴ Բարխուտարեանց, էջ 130:

ՀԱՅԱՀԱԼԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1918 Յունիսին, Բաքուի դէմ թուրքական արշաւանքի ժամանակ, Ղուբայի գաւառի հայութեան վրայ եւս փլուեց կոտորածի արհաւիրքը. թուրք-թաթարական զօրքերը կողոպտեցին եւ կոտորեցին գաւառի հայութեանը¹⁰⁵: Հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուող ոճրագործութիւնները անմիջականօրէն հրահրուում եւ խրախուսուում էին Ղուբայի գաւառական կոմիսար Ալի բէկ Զիզիկսկիի կողմից¹⁰⁶: Բաքուն գրաւելուց յետոյ համաթուրքական ծրագրերը վերջնականապէս ի կատար ածելու նպատակով թուրքական 15րդ հետեւակային զօրագունդը, զօրավար-լէյտենանտ Եուսուֆ-Իզզէթ փաշայի հրամանատարութեամբ, 1918 Սեպտեմբերի վերջերին սպանող ու ւներ գործելով՝ Ղուբայի վրայով ուղղուեց Հիախսային Կովկաս¹⁰⁷:

Ղուբայի վերջին հայերի կոտորածներից յետոյ գաւառում զգալիօրէն նուազեց հայ բնակչութեան թիւը: Հայ բնակչութեան թուփ վերաբերեալ տուեալներ են արձանագրուել Ադր. ԽՍՀում 1921 Օգոստոսին անցկացուած գիւղատնտեսական վիճակագրութիւնում: Համադրելով հայ բնակչութեան թիւը կոտորածներից առաջ եւ յետոյ՝ ստացում է հետեւեալ պատկերը. - եթէ Ղուբա քաղաքում նախքան կոտորածները հայերի թիւը 500 էր¹⁰⁸, ապա 1921 Օգոստոսի դրութեամբ մնացել էր ընդամենը 9 հոգի¹⁰⁹:

Ադրբեջանական Հանրապետութեան գոյութեան ամբողջ ընթացքում (1918 Մայիսի 28-1920 Ապրիլի 28) գաւառներում շարունակաբար իրականացուել է հայահալած քաղաքականութիւն: Փաստերը վկայում են, որ մուսաւաթական իշխանութիւնը որդեգրել էր տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, ուղիներ, լեզգիներ, թաթեր, թալիշներ են.) բռնի ուժացման, էթնիկ զտման, զանգուածային կոտորածների եւ հայրենագրկման ճանապարհով Արեւելեան Այսրկովկասի՝ Կուրից մինչեւ Ապշերոնեան Թերակղզի ընկած տարածքում միատարր՝ շիա կովկասեան թաթարներով բնակեցուած «սեփական հայրենիք» ստեղծելու երիտթուրքերի ռազմավարութիւնը: Այլ խօսքով՝ մուսաւաթականներն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմաւորման անունից ադրբեջանական ինքնութիւն էին կառուցում այլատեսացութեան, առաջին հերթին հայատեսացութեան յենքի վրայ: Արեւելագէտ Վլադիմիր Խուդադովի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «*Թուրքական ծոլումը տեղի է ունենում*

¹⁰⁵ Политбюро и дело Берия (сборник документов), (Քաղքիւրօն եւ Բերիայի գործը (փաստաթղթերի ժողովածու), ընդհ. խմբ. Օ. Բ. Մոզոլսին, Մոսկուա, 2012, փաստ. № 1.158, էջ 589, փաստ. № 2.24, էջ 988:

¹⁰⁶ Շ. Խ., «Խաչմազի դէպքերը», Արեւ, 10(23) Ապրիլի 1918:

¹⁰⁷ Ա. Յարութիւնեան, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիւանագիտական պատմութիւնից, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1983, էջ 283:

¹⁰⁸ Куба. Апрель-май 1918 г., փաստ. № 5, էջ 124:

¹⁰⁹ Закавказье. Советские республики (Статистико-экономический сборник), (Այսրկովկաս. խորհրդային հանրապետութիւններ. վիճակագրական-տնտեսական ժողովածու), Թիֆլիս, 1925, էջ 152:

հենց մեր աչքի առաջ, եւ մօտ է այն օրը, երբ Այսրկովկասեան Ադրբեջանում բնակուող մի շարք ազգութիւններից միայն յիշողութիւն կը մնայ: ...Այդ ծուլունը կարող է շահել թուրքերէն պետական լեզուով անկախ Ադրբեջանի Հանրապետութեան ստեղծումով: Այսպիսով, այս պահին Արեւելեան Այսրկովկասում ստեղծում է տարբեր էթնիկական միատրոններից բաղկացած նոր միասնական ազգութիւն՝ մէկ ընդհանուր թիրքական լեզուով»¹¹⁰:

Այսպիսով՝ ինչպէս ակներեւ է ցեղասպանութեան միջազգայնօրէն ճանաչումը սահմանումից, այն ամէնը, ինչ տեղի է ունեցել Ղուբա քաղաքի հայութեան հետ 1918-1920ին, անառարկելիօրէն փաստում են, որ կատարուածը ցեղասպանութիւն էր: Յատկանշական է այն իրողութիւնը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչութիւնը ցեղասպանութեան ենթարկուեց իր բնօրրանում, այնպէս, ինչպէս երիտթուրքերն իրագործեցին արեւմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916՝ Արեւմտեան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսաւթականների կիրառած քաղաքականութիւնը պէտք է որակել որպէս արեւմտահայերի ցեղասպանութեան շարունակութիւն եւ բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց Յեղասպանութիւնն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչեւ Բաքու) համաթուրքականութեան ամբողջական ծրագրի իրականացման հետեւանք էր:

THE ARMENIANS OF GHUBA CITY (FROM ANCIENT TIMES TO 1920)

(Summary)

GEVORG STEPANIAN (sasun-07@mail.ru)

Against the backdrop of the presence of Armenians in the city of Ghuba, the study focuses on the demographic history of the Armenian community of Ghuba in the 19th century. The study notes that the Armenians of Ghuba city had their own quarter, a distinguished presence and had generated a relatively separate sociocultural environment with their church and school. They were mostly famous for the development of the traditional Armenian dye, *Toron*, which was used in the local production of Armenian Ghuba rugs. However, the positive Armenian contribution to the city was halted by the persecution and massacres by the newly proclaimed independent state of Azerbaidjan in 1918.

¹¹⁰ В. Худадов, *Современный Азербайджан*, (Ժամանակակից Ադրբեջան), Մոսկուա, *Նոր Արեւելք*, 1923:3, էջ 171: